

III

Від'їхав. Для мене все завмерло. Ходжу, блуджу, нагадую собі... його нема! Ні в чім нема! Ніде нема! Хвилями шалію, і товкла би головою об стіну. До послідньої сльози ридала би за ним! Ні, кривавими слізьми ридала би за ним!

Понурі маси мряк тягнуться над горами, вітер гуде лиховісно. Смереки на горах хиляться, потрясувані ним, мов у шаленім болю. Я тут, у долині, сиджу сама і прислухаюся вихрові своєї душі...

Дика, невгомонна туга розриває моє серце. Моє щастя скінчилося...

— Ти виглядаєш, Наталко, — каже тітка, — так, якби їла саму крейду, а твої очі дивляться так, якби перед ними ставали щохвилі інші мари!

Лена усміхнулася дзвонично.

— Може, й стають мари, мамочко; адже послідній концерт викликав їх! — І її уста викривилися насмішливо.

Тітка підняла очі вгору і, зітхнувши, сказала гірко:

— Пошануй мене, моя дитино! Пошануй, не згадуй тих славних людей, бо мені й без них гірко!

— Знаєш, мамочко, що він таки не вступив на теологію?

Я сиділа мовчки над шитвом.

— Так куди забрався?

— До В., мамочко! Хоче таки права кінчити чи якісь іспити здавати. Бог його знає! Хоче таки в адвокати йти. Так оповідала Зоня, мамочко, бо мене того нічого не обходить, так як і він не обходить мене нічого. Заким то він чого діб'ється! А ще тим більше, що має лише з лекцій удержуватися. Перед своїм від'їздом сварився страшно з Маєвським. Казав йому, що він лихвар і що не соромиться сирітськими грішми добувати знов чуже добро! Але що він, Орядин, буде паном йому на злість, всім своїм ворогам на злість! Таке там було, мамочко. Він від'їхав тому так несподівано скоро, бо йому прислав якийсь товариш його, якийсь син багатого шляхтича, гроші, і він до нього поїхав! Бог знає, мамочко, як він буде крутити або вже й крутить, мене то нічого не обходить. Зоня така рада, що він від'їхав! Каже: через нього дома лише сцени, і все через гроші! Врешті, якось жили би, казала, але через гроші... Тепер їм усім мов камінь із серця спав.

При її послідніх словах я тихо засміялася,

— Чого ти смієшся? — спитала тітка.

— Що їм камінь із серця спав. Він упоминався за спадщину по своїм дідові, за гроші, випозичені Маєвським, і через те стався каменем...

— Це він тобі, певно, оповідав, коли ви сиділи в поетично украшенім куті, а я мало що з сорому в землю не запалася, що кривнячка мого мужа вдається в розмову з соціалістом! — І її зимні очі спинилися проникливе на мені.

— Оповідав мені! — відповіла я, зворушена вже.

— Ха-ха-ха! Славно! Не говорив тобі також, що тебе любить? — Тут Лена засміялася вголос.

— Ви не годні мені вже болю завдавати, тіточко, ні! — Це промовила я цілком спокійно, але заразом перелякана своїм зміненім голосом.

— Чому ти так побіліла, коли не винна?

— Чому? Мабуть, тому, що я слаба, що безнастанна боротьба з вами нищить мої сили. Ви, певно, не гадали ніколи над тим, що струна, натягнена над міру, вривається.

Вона усміхнулася холодно.

— Отже, слаба! Дивно лише, що виросла в тій «безнастанній боротьбі», мов тополя. Але ти,

певно, о нервах думала?

— О нервах!

— Ну, видиш, я зрозуміла тебе зараз. Біда лише, що якраз я в ніякі нерви не вірю. Тому не вірю, що діждалася вже майже п'ятдесятьох років, а не мала нагоди пізнати їх впливу. В тебе суть нерви, а я, будучи в твоїм віку, мала замість нервів соромливість. Розумієш мене? Соромливість! З соціалістами я не вдавалася, а писати також не бралася. Я бралася за голку, за варення, за прятання, за молитвеники — за тото бралась я, але за ніякі питання та ідеї... Ха-ха-ха! Нехай мене питали би, я вже знала би що відповісти. Ну, в тебе воно інакше. Погляди вже інші — тому, мабуть, твоя кров винна. Ти вдалася в твою матір, а вона походила з військових. Які військові люди — то ми знаємо. Чи це було, напр., в порядку, що вона була з твоїм батьком п'ять років заручена? Що заручилася ще з гімназистом? Я те все знаю і для того тримаю тебе в руках; для того стараюся неустанно зломити й направити твою натуру, бо я знаю, що то значить легка кров. Звідки бралась би у тебе зухвалість говорити з мужчиною, коли це я вважала невідповідним? Звідки береться в тебе кокетерія? Я її тебе не вчила! Я тебе не вчила саме тоді спускати очі, коли мужчина при тобі, щоби він подивляв «довгі» вії!.. Це вроджена кокетерія. Яблуко не відкотиться ніколи далеко від яблуньки. Ти донька своєї прегарної матінки, котра бавилася в аристократку і завела велику бучу, що її брат жениться з донькою чесного купця, і котра опісля сама вийшла за попа!

Тямлю, що по тих її словах я спинилася біля неї.

— Обиджайте мене, зневажайте, як хочете, — промовила я дрижачими устами, — коли це дає вам якесь вдоволення і має бути помстою за мою матір, але її саму оставте в спокою! Не вам годиться згадувати мені о ній, не вам, що ви, мабуть, так само ненавиділи її, як і мене. Я знаю це з уст моєї бабуні!

Її очі заіскрилися, і вона зміряла мене зневажливим поглядом.

— Але не тобі годиться давати науку мені, що з моєї ласки живеш, те собі запам'ятай! А щодо бабуні, то її словами не зіб'єш мене з толку. Я ліпше знала обох, як ти. Одной ти не знала зовсім, а друга розвезла тебе і впоювала вже з дитинства панські забаги. Тим-то і не могли ми ніколи погодитися. А що я властиво хотіла сказати, то було це, що нехай би мені офіцер станув перед очі, нехай би мені на мою дитину відважився поглянути, то ж то почув би своє! А коли тобі хочеться вийти за шабельку або за соціаліста, то — про мене! Я свої руки обмию і не буду ніякому скандалові винна! Моє сумління чисте, я досить навчала і говорила!

Я хотіла щось відповісти, але саме в цій хвилі отворила мала Катя двері і, звертаючи голову в тітчин спосіб до мене, закликала:

— Ходи, Наталко, покажи мені, як задачу робити! Не знаю, як її писати, ту дурну задачу!

— Зажди хвилину, прийду пізніше!

— Ждати? Я не хочу ждати. Я мушу тепер написати задачу, пізніше хочу бавитися, та й вже. Ходи! — вона тупнула нетерпеливо-розвезено ногою.

— Катя! Коли кого о що-небудь проситься, то чиниться це в спосіб чемний! — упімнула я.

Дівча дивилося мені через хвилину серйозно в очі. Опісля глипнуло скоро на матір і, закопилівши спідню губку, сказало:

— Ти не смієш мені розказувати, розумієш?..

* * *

Мені осталися лише книжки по його від'їзді. Читаю дуже багато. Хочу станути духово на рівнім степені з ним: хочу, щоб не хилився до мене. З ним враз хочу здійматися почерез усі перепони, усі труди, почерез увесь оруд життя, хочу летіти, дібратися до щастя, до «полудня»...

Передумую цілу його істоту, почавши від поодиноких поглядів його, аж до його характеру, до його натури. Раз сказав він: «Мені закидують, що я не постійний; це може бути, але в двох речах я консеквентний(послідовний), а то — в ненависті до ворогів мого народу і в ненависті до тих, котрі мене вразять свідомо. Гай, гай, який я тоді консеквентний! Ви не повірили б».

А в любові чи буде вірний? О, він буде вірний, адже він упоюється сам любов'ю! Ні, я остануся вже на ціле життя царівна його, прегарна русалка його! Я це відчуваю. Він же діб'ється до мети, любов до мене буде йому додавати сили. О, так! Адже вона та сила, що творить. Чи не так? Любов усе переможе. Я лише журюся, як він буде жити, з чого жити?.. Він ненавидить тітку, але він не знає, як я ненавиджу того, що зветься йому дядьком. Це правда, що він лихвар, поганий, скупий чоловік; про те натякнула мені панна Марія сама в одній гіркій хвилині. На жадання Орядина, щоб видав йому хоч дещо з його маленького капіталу, відповів він, що капітал той лежить «в домі», в котрім і він, Орядин, пересиджує. Нехай позичає на дім, у кого хоче, він не має нічого проти того. Так, а дім записаний на Зоню, за котру одну дав би собі і голову стяти. Такий він!

Але я вірю в Орядина, в його здатність, в його волю, і тому успокоююся. Молилась я рідко досі, але за його буду молитися. На горі, в тихій глибині лісу буду молитися. «Над сиротою бог з калитою», — так бабуня казала!

* * *

(Дев'ять місяців пізніше).

Гу! Як мене переняло холодом! Гріюся і не можу розігрітися... Ха-ха-ха! І чи я все добре зачула, добре зрозуміла? Все? Боже мій, боже! — і аж нині дізналась я о тім всім!..

Перед п'ятьма місяцями писав Орядин до Маєвського, щоб йому прислав його гроші. Блавав на чім світ стоїть. Писав, що мліє з голоду, що лекцій, на котрі числив із певністю, не може дістати, а товариші, що спомагали його дотепер, бідні, і він не може приймати від них нічого, давиться їх данинами. І много, много такого! А Маєвський відписав йому на те, що коли медведеві діється добре, то нехай не йде на лід гуляти. Що він йому ніколи хліба не жалував, дверей перед ним не зачинював. Що був йому завсігди щирим дорадником і заступав радо місце батька; що останеться таким і на будуче. Однак вибраний Орядином завід не для його. Не для бідного сироти, котрому батько оставив лише скрипку, а мати золоту обручку. Що дідом оставлений гріш має бути на випадок хвороби або іншого нещастя. Дід його бажав собі також, щоб він вступив на теологію, в їх родині були з роду в рід самі священики. Він, такий сирота, повинен придержуватися традиції і звичаїв родинних і, яко син селянина, звертатися до народу й жити з ним. Нехай тому не фантазує про бог зна що, а вертає хутко додому та й вступає на теологію, бо час уходить і не вертається. Це він пише йому зі щирого батьківського серця і яко старий досвідчений чоловік, котрий вміє з життям числитись, хоч був також колись сам молодим, гарячим молодцем...

П'ять місяців пізніше, значить тепер, писав знов.

Сивіє, каже, з гризоти та впосліднє просить о свої гроші. Йому ведеться просто, як «собаці». «Не пішлете мені моїх власних грошей, пише, то удамся до суду! Схаменіться, коли не хочете мати людської душі на сумлінні. Не пхайте мене в погань і не забувайте, що викликає нужда в людськім серці!»

А він, Маєвський?

— Отже, судові хоче віддати мене мій «син», — казав. — І діждався я з бідної, на сміх полишеної сиротини на старі літа підпори! — І розсміявся гірко. — Га! Нехай віддає; це вже наслідки нинішньої модної філософії; і я покорюсь їй. Я лише питаюся: чи має він свідків на це, як мені дід його передав гроші? Які гроші? Скільки їх було? І що він, дід його, справді передавав

мені їх? І під якою умовою? Врешті, кілька разів казав я йому, що та дрібниця, яка осталась йому по дідові, лежить ось тут у домі, що не пропаде! Досі він і не питався про те докладно, що властиво осталось йому від його родини, аж тепер нараз! Я бачу за тиі шось інше, — казав дальше. — То пахне чимось іншим; пахне вже юридичними штучками, яких не видумала його голова. Але нехай! Вже який я собі й є незначний і простий чоловік, але останнього кусника хліба не зречуся через його! В мене є і своя дитина! Нині-завтра я замкну очі, і хто тоді стане про неї дбати? Мені би вже й не ходило о тих бідолашних кілька ринських, але мені ходить о те, щоб його чортівську зухвалість зломити. Зі своєю загорілістю він заженеться в нещастя. Він слухає модних принципів, а знаєте, пане професоре, душу тих принципів? Вона ось в тих немногих словах: «Що твоє, то й моє, але що моє, то не твоє!» Зрозуміли, куди стежка в горах? Але най-но (шепотів злобно), я заграю йому іншої пісеньки! Заграю її, лише най ще трошки зажде! Я лагідний, доки лагідний, але як раз страчу терпеливість, тоді не ручу за себе!..

І пішов. Ще дзвенить мені його масний, фарисейський голос в ушах, ще хата мов тремтить досі, як тріснув сінними дверми за собою. Як я його ненавиджу, ненавиджу, ненавиджу!.. Ісусе Христе!

Таким самим солодким, жалісним, рівним голосом обманює він і мужиків, видирає в них гроші за найменшу провину, за дрібку сухого ломаччя або за те, як здибле кого в лісі...

Я перешукувала судорожно тремтячими пальцями всі висувки свого комоду, всі пуделка в ній. Думала найти хоч шось, на гріш подобаюче. Але я найшла лише кілька старих, продірявлених монет, які дістала раз від бабуні...

Глуха, несказанна розпука обгорнула мене.

Що діяти?

Передумую раз у раз те, що почула.

— Посилайте гроші на дорогу і пишіть, най вертає! — радив вуйко щиро.

— І побачили б ви його, якби я післав гроші на дорогу! — сміявся надлісничий. — Поверне він сам! Лише най поживе там ще трошки, най поживе! Не знаєте? До часу збанок воду носить!..

Я закрила очі руками, а він з'явився перед моєю душею.

З'явився блідий, з тліючими очима, в старій одежі, голодний!

Я зойкнула. Орядин! чи ти бачиш? Я не в силі тобі допомогти! Я, царівна твоя!

І я наче зів'яла від двох годин.

* * *

Минають дві, минають ночі,

Минає літо, шелестить

Пожовкле листя... гаснуть очі;

Заснули думи, серце спить.

І все заснуло — і не знаю,

Чи я живу. чи доживаю.

Чи так по світі волочусь.

Бо вже й не плачу й не сміюсь...

Г. Шевченко

Чи моя душа з утоми завмерла? Чи вбійча, безнадійна однастайність зробила мене байдужною? Я вже не розумію себе. Живу від рана до вечора, бо вечора діждатися треба, а ніч пересплю, бо за нею наступає ранок. Мені однаково, що завтра буде, а позавтра? теж байдуже!

Деколи обзивається в мені голос, що життя винно мені ще багато. Тоді згадую його і розум

трачу. Плачу, аж доки не успокоюся. А супокій цей, то ледоватий, тупий сум.

Не раз знов в гарячих днях, коли воздух аж жаркий, опадаю зовсім із сил. Тоді кидаюсь де-небудь у траву і придивляюся малесеньким, ледве видним мушкам, як кружляють у воздуху. Часом засипляю, а він — немов лише того ждав — присниться, завсігди палкий, веселий... сміється з мене, що в мене сумління «ніжне, мов павутинка»...

* * *

Сьогодні по обіді сиділи ми обі з тіткою в городі і пороли якусь стару сукню. Вуйко, повернувши із школи, запалив собі люльку і сів коло нас.

— Ну і що ж, Мілечку, що ж там нового? — питала тітка, котра не любила довших хвиль мовчанки.

— А що ж би там нового, Павлінко? От все однаково: дітвора пустує, не вчиться. Школа для них — то кримінал. Лучче би по горах, по дворі гуляла! Га, молодіж! В молодіжі, звісно, думки бог зна де...

— А дальше, Мілечку?

— Ну, відтак, Павлінко, я зголоднів. Оце найновіше! — Він засміявся добродушно і глядів за густими клубами диму в воздуху.

— А мене сердить, Мілечку, що Лена нічого з Л. не пише, — казала тітка. — Як поїхала, то якби в воду пірнула. Я не розумію, чому тепер діти так скоро забувають на родичів. А вона також!

— Ну, що ж? Добре ведесь їй там у тітки і тому мовчить!

— Це правда, що їй у моєї сестри буде добре вестися, але все-таки я рада би знати, як і що.

— Що ж би ти хотіла знати, Павлінко?

— Ей, Мілечку, тобі треба зараз все як на лопату класти, — відповіла тітка нетерпеливо. — Ти ніколи не здогадаєшся сам того, що треба!

— Мабуть, чи доволі гуляє, Павлінко? — спитав вуйко, потрохи заклопотаний, що знов раз не здогадався. Тітка усміхнулася гірко.

— Ти гадаєш, Мілечку, що двадцятитрьохлітню дівчину висилається задля гуляння в світ? Ну вже що, але на політиці не розумівся ти ніколи.

— Ти вгадала, Павлінко! — сказав вуйко, підносячи високо брови. — Вгадала. Я держався завсігди супроти політичних змагань байдуже або здалека. Це недобре, як всі політикують. Для мене мій завід — політика. Ти гадаєш, Павлінко, що з підростаючими хлопчиськами не треба також деколи політикувати? Ой, ще й як! Але я завсігди за спокоєм. Найкраща хвиля в житті — то хвиля, прожита в спокою. Мене мої ученики розуміють і люблять через те. Я і вчу їх любити спокій, і тому, Павлінко, я не бавлюся в політику, котра веде до нарушування спокою. Ні, боротьба за царську бороду не обходила мене ніколи.

— За царську бороду! Але коли тут іде о будучності твоєї дитини?

Вуйко стривожився.

— Так що ж з нею, Павлінко? Може, їй грошей треба, а ти не хочеш мені прямо сказати?

Тітка зітхнула.

— О Мілечку, коли б вона гроші мала, то мала би і все, що їй треба. Тоді я би не посилала її в світ між люди...

— То кажи їй додому вертати, Павлінко! Всюди добре, але, щоправда, дома все-таки найліпше.

— Що вона дома пічне? Хто її побачить? З ким зійдеться? Пропаде, та й годі; а літа не вернутья назад.

Вуйкові наче світло зійшло в голові. Здогадався.

— Твоя правда, Павлинко. Вже най там побуде якийсь час, там, мабуть, більше молодіжі, як тут!

І вуйко знов наложив люльку; всі замовкли.

Я скінчила свою роботу. Поклавши її коло себе, я сперлася вигідно об спинку лавки. Погляд звернувся мимоволі на захід. Сонце спускалося за темно-синяві гори, лишаючи жаристу полумінь на небі. Зубчаста скала, що різко від червоно-золотистого неба відрисовувалася, прикувала мій взір. Там царював дуб-великан.

Ще стояв.

Ні вихор, ні блискавиці не зламали його. Навіть не зігнули. Сильний, та й годі! Вдивляючись в ту гарну, як в казці, картину, я забула на хвилику ціле оточення. Так само жаріло раз і в моїм серці, так само відбивався і він на золотистім тлі моєї молоді, любові жадібної душі. Прегарні фантастичні мрії оточували його так само, як он тут на небозводі оточують дуба ніжно-рожеві хмари.

Тепер вже все здавлене. Понура тьма відречення облягла бажання, і вони завмерли. Більше як рік минуло з того часу, і ніяка згадка, ніяке слово від його не відсвіжило їх.

— Але чому і хлопці нічого не пишуть? — обізвалася знов тітка. — Передвчора святкувала свої іменини, а з них жоден ані не писнув. Це вже негарно. Я заслужила собі за свою любов і тяжку працю на іншу подяку і на іншу увагу. Але вони пишуть лиш тоді, як їм грошей треба; а як дістануть їх, то і знов мовби позникали з землі. Ти написав би коли до них гостріше, Мілечку. Ти занадто добрий. Тим ти їх псуєш, Мілечку; гостре слово не пошкодить їм нічого і не пошкодило ще ніколи.

— Ет! що ти хочеш, Павлинко, від твоїх дітей? Вони добрі, послушні, рахуються з грішми, розсудливі — так і чого ж ще від них жадати? Глянь на других родичів. Що ті мають зі своїми дітьми клопоту! А ми — що?

— Що мене другі обходять, Мілечку?

— Мусять обходити, адже ми живемо з людьми! Он глянь хоч би і на надлісничого, а Орядин і не його дитина!

— Наші діти, Мілечку, не пара Орядину. Врешті, пішов собі з дому і на тім скінчилося!

— Ха-ха-ха! На тім скінчилося! Ні, Павлинко, на тім не скінчилося!

— Маєвський не посилав йому жодних грошей, — відповіла тітка. — Правду сказавши, він не обійшовся з ним гарно. Вже як було, так було, але нехай би був йому капав по кілька ринських; але він — ні, та й годі! Я не кажу, він чесний і добрий чоловік, але коли йде о те, щоби видобути з нього який гріш, то вже не дай господи! Перекинеться вмить у змію! Так чим же терпить від хлопця?

— То ти не чула нічого?

— Що ж мала я чути? Сам знаєш, то не в моїй натурі плентатися по хатах і вивідуватися.

— Так я тобі скажу, чого не чула. Орядин розігрався шалено в карти. Тим пробував, мабуть (міркуй лиш), здобувати гроші на науку. Вигравати було добре, але чим програє віддавати? Отже, заскаржив Маєвського через якогось лихваря, котрому записався, правдоподібно з цілою душею, о своє майно (він мав від діда якись льоси), і Маєвський мусить тепер давати гроші, хоч не знати відки бери!

— І що ж, Мілечку?

— Одну половину заплатив цими днями, а за другу випросився на якийсь час.

— Дурак, Мілечку.

— Чому дурак? Нащо йому клопотів? А може, ще й фантування? Льоси Орядина він зужив, це правда, але їх вартість була би для його не пропала, т.є. він би був йому гроші віддав. Він все казав: як віддасть Зоню. А хоч би і не віддав, так боже мій! за що годував його, виховував? Божим

духом він же не жив; Маєвський також гірко працює, не сидить із заложеними руками.

— Що я завсігди говорила, Мілечку? Що я завсігди говорила, що скупий два рази тратить! Якби був йому часом післав який гріш, був би ліпше на тім вийшов. Тепер буде приневолений все віддати. Добре йому так! Дурних і скупих я не жалую. Але Орядин, Мілечку, Орядин, кажеш, розігрався?

— Грає, оповідають, так, що страх!

— Хто, кажеш, оповідає?

— Молодий М. Він бачився чи раз з ним в В.

— Він бреше, Мілечку. Я би йому не повірила у всім.

— Так вірно лише в половину того, що говорить, то все останеться якась правда. М. говорив, що «колишній реформатор, соціал-демократ зійшов на пси. Голови, каже, не носить вже тепер як олень, але як той вовк, що на здобич виходить». Так казав. Скільки на тім правди, мені байдуже! Славити бога, що мої діти не «реформатори»: були би, може, також з часом показалися.

— Ха-ха-ха! Я знала, що Орядин авантюжник. Я завсігди казала і кажу, що яблуко не відкотиться ніколи далеко від яблуньки. Він унаслідив ті нещасні примхи, певно, від свого батька, а тоті — гонять чоловіка неустанно від щастя до нещастя; змінюють часто настрої душі. Це я знала!

Мене обняло холодом, і я сиділа недвижно. Зовсім недвижно! Очі дивилися кудись в далечину, руки лежали на колінах обезсилені, а уста немов засохли... Нараз засміявся вуйко якомсь чудно.

— Чому ти смієшся, Мілечку? — спитала тітка. — Що я кажу, то правда.

— Я не сумніваюся в тім, Павлинко. Я лиш собі щось пригадав. — І, звернувшись до мене, вимовив з притиском слово: — «Поступовець!»

Я здвигнула мовчки плечима. Все було мені байдуже, і лиш одного на світі хотіла я дізнатися, а то, як йому взагалі ведеться. Хотіла більше «світла» в тій справі мати.

— І чому ти так тихо сидиш, Наталочко? А брови, бач, як болісно стягнула. Жалуєш?

— Чого?

— Жалуєш?

— Чого мала би жалувати?

— Чого? Ну, тепер наче й не знаєш? Адже торішньої оборони, котра, правду сказавши, відбувалася без слів, але від того чуттям не менше гаряче. Ти не згоджувалася ніколи з нашим судом про його; але пригадай собі, що я віщував поступовцям і соціал-демократам.

— Пригадую собі, вуйку!

— Так видиш, я мав слушність, коли остерігав перед його ідеями.

— Чи ви не знаєте чогось більше про його? — спитала я, майже не зважаючи на його послідні слова.

— Та що там! Я такими речами не дуже цікавлюся. Упав морально, і на тім кінець; бо віддатися спокусі якоїсь страсті і не могли опануватися супроти неї — значить вложити на себе моральний дефект. Боже, боже! розбурхана страсть в людській груді — це щось страшного! Це те саме, що взяти пістоль і покалічитись навіки — так на мою думку. Другі задивляються на такі речі менше строго, але для мене це найстрашніше в світі! Нехай господь кожного боронить від таких духовних недуг! Ліпша смерть.

— Ліпша смерть, вуйку.

Він поглянув на мене, зчудований, може, моїм безтонним голосом, а я чула, що в мене горіли очі дивним вогнем.

— Як ти казала, Наталко?

— Я казала: ліпша смерть, як життя, опутане неміччю і брудом.

— Що за дивна зміна в поглядах, — обізвалася тітка глумливо і, заходячи в хату, змірила мене насмішливо очима.

— Вуйку, — обізвалася я, оставшись з ним сама, — це не може бути, щоб він зараз спершу піддався тій убійчій пристрасті. — І очікуючи пояснення, здавалося мені, що його відповідь не останеться без впливу на моє дальше життя.

— Ну, так, зараз спершу ні. Мене вразило в тій історії те, що він хотів тим способом прийти до грошей. Наталко, це після мене дуже нечесно. Те, що він не може в пристрасті погамуватися, менше огидне. Те я злучив би з його палкою натурою.

— То все певна правда, вуйку, того, що він хотів таким способом до грошей прийти?

— Правда. Він не таїв того. Хвалився зневажливо, що на нім мстяться обставини «убогих», і що те, що вони вибрали собі і його за оруддя, не важне. Що в нього сильне, невразливе сумління і він обграє маючих спокійно.

— Вуечку, тепер я вірю! — зойкнула я тихо, і мої уста викривились до якогось усміху. Тому що в нього «сильне, невразливе сумління»!

— Ти могла і так повірити, а що найважніше, не потребувала взагалі одушевлятися ним. Коли би в його була гордість, то повинен був без надумування вступити на теологію і навіть не просити Маєвського о гроші, коли цей вже такий скупар. А так що? З ким він провадить борбу? Зі своїм дядьком чи з обставинами? Боюся, щоб він не спіткнувся назавсідги в тій борбі. На мою думку, це цілком байдуже, котрий завід подає чоловікові кусник хліба, нехай лиш буде чесний і для других корисний. Стан духовний неабиякий; освічених людей треба і між народом. Хто хоче дійсно працювати, найде всюди нагоду. Лиш волі треба, Наталочко, а не слів!

— Він не любить стану духовного; каже, що не годиться з його природничо-науковими поглядами і що духовенство не має будуччини,

— Так? Він це вже знає? Га, може, воно й справді так. Може, й не має будуччини. Щоправда, епоха безбожності настала. Але я тебе запевняю, Наталко, що погляди природничо-наукові можна з наукою Христовою погодити. Бери на увагу, Наталко; з наукою Христовою! Він міг, отже, цілком добре вступити на теологію. Був би мав нагоду працювати для народу в найширшій значенні слова. А хоч би і був толкував мужикам по-своmu, що бог — природа, а учив їх при тім любові ближнього, чесноти, правдолюбності, учив правді, був би все більше зробив, як так!

— Мабуть, не міг, вуечку! — сказала я тихо.

— Бо фантаст! Бо напоївся іншими ідеями!

— Вуйку, його погляди про те все не суть, наскільки я їх пізнала, як ви не раз казали: хоробливі.

— Не хоробливі! То не доказує ще нічого. Але замість того я питаю тебе, що pomoже думання і старання одиниць, коли загал не приймає того? Нехай чоловік буде умний і розсудливий скільки хоче, але коли він цієї філософії не вмє приноровити до життя, то ця філософія несправедлива. Вона навіть шкідлива, мутить талановиті уми і викликає хоробливий настрій. Ти також так, як і він, перенята тим духом «будуччини»: бажає чогось, а самі не знаєте чого. Горе тому, хто більше жадає, ніж сам в силі дати; хто будить голод, а не заспокоює його. Що задумує такий Орядин або йому подібні? Яка в них провідна думка? Хотять долю народу поліпшити, усунути хиби суспільності? Горстка одна? Ха-ха-ха! Бачиш, на чім зачепився він один, заки зайшов він до мети? Яка сила його характеру й яка в його мораль? Такі вони всі, оті модні філософи і реформатори. Що не хотять узнавати долі й недолі — і то, що всі однаково не можуть жити і не будуть жити! Така моя думка, а мені здається, що й думка більшості.

— Я думаю інакше, вуйку! Мені здається, що обов'язок кожного чоловіка є противитися тому, що показалося неправим і погубним, а зате приймати те, що подає здібний ум. Допроводити оту упряму «більшість» до пізнання правди й обов'язків. Лиш таким чином можливий всякий поступ.

Але, на жаль, вуйку, покуса вашого принципу занадто могутча і занадто принадна, щоб їм мало що не всі не корилися, хоч душа його — то самолюбство. Хотівши йому вічно коритись, ми не вийшли би ніколи з темряви і з брехні!

— Так Орядин каже?

— Може, і він каже.

— І ти віриш в те?

— Вірю. Так само, як в існування «ідеальних вимог» життя.

Він помовчав хвилину.

— У кожного свої думки, — сказав опісля з притиском. — Я тобі бажаю щастя, широко бажаю тобі його, бо ти одинока дитина моєї дорогої сестри, однак ти літаєш занадто високо думками, а ліпше було би держатися землі і йти давнім убитим шляхом. Держись, щоби не поховзлася в житті, як Орядин. Щоб не поплуталась в ідеях і не взяла, замість моралі добра, моралі зла в серце.

Замовк і піднявся з місця.

І я замовкла та поволіклась за ним у хату.

Побачившись наостанку сама в своїй кімнаті, я кинулась безмовно на постіль. О, ні, я не плакала! Здавивши долонями виски, я лежала нерухомо. «Зломився, зломився!» — була одинока думка, що томила неустанно мою душу. Боже, боже, боже! чи не лучче смерть, як пірнути в бруд і погань?

Лучче вмерти...

* * *

Неустанно дзвенить мені в ушах початок так званої *Mondscheinsonate* (місячна соната) Бетховена, неустанно дзвенить. У тієї сонати цілком така сама пристрасна краса, вона так само нездужає на тугу, як і місячна ніч, перенята чимсь демонічним, от як хоч би й моя душа тепер!

Справді, в мені прокинулось щось невмолимо строге. Наприклад: я не вагалась сказати вголос: "Ліпша смерть, ніж життя, опутане німеччю і брудом". І я вірю в це. Хто знає, може б, я була в силі подати йому і пістоль, коли б зажадав того від мене?

Але, може, він іншим стане? Ліпшим, може? Чи, може, впаде ще нижче? Чи, може, стане буденним чоловіком? Іменно буденним чоловіком. Так воно й буде. Час все затре, і все буде добре. Ухі що це за добро, на котрім лише час затре бруді Ні, моє серце відвернулося від його. Брудом своїм завдав мені такого болю, якби вмер; однак смерть має в собі щось помиряючого, коли не дразнить і розриває душу. І чому не вмер уже радше!

* * *

Чим більше думаю над ним, тим більше нездужаю. Я цілком утомлена. Всі мої думки впились у його поступування супроти себе і других, і висновки їх нищать мене. Чому знеславився! Ах! і чому упадає тепер передо мною!

Та що! Він бив мене тими своїми вчинками. Це ж кінець нашої історії. Тихий, беззвучний, відчутний кінець.

І чому піддався тій брудній силі, споганив себе безсильністю; чому забув, що я — його царівна?

* * *

Якась ненависть прокидається хвилями в мені проти нього... Чи справді проти нього, чи проти немочі? Цього я не знаю напевне. Часом маю таке почуття, якби він перейшов через мене важкими грубими кроками, мов звір...